

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan...-June 2020, PP

☆ ڈاکٹر منیر گجر

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

دمودر دا ”اکھیں ڈٹھا“

Abstract

Damodar of Chiniot was a fabled poet of Punjabi, having many distinctions. He initiated the Qissa tradition in Punjabi and became the founder poet to give proper poetic expression to the much loved folk tale of that time, “Heer and Ranjha”. Alongside other distinctions, his claim of being an eye-witness of many of the events of the tale had been a topic of discussion among Punjabi critics. There is a clear divide amid researchers over this point. This article is an effort to establish that this claim of Damodar is purely a poetic skill, not reality. Corporeal evidences and geographical locations mentioned in the tale are themselves a great hindrance to accept the claim to be real. Few examples have also been quoted to further elaborate and comprehend the point of discussion.

”اکھیں ڈٹھا“ پڑھدیاں یا سُنڈیاں ای دمودر داناں ذہن وچ آوند اے۔ دمودر چنیوٹ دا جم پل سی۔ اوہدے

☆ ریسرچ سسکالر، پی ایچ ڈی پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

حصے کئی نو بیکلناواں آوندیاں نیں۔ اوہ پنجابی وچ قصہ کاری تے ہیر نگاری داموڈھی سی۔ اوس پنجابی قصہ ادب دیاں اجیہیاں لیہاں گھتیاں جیہناں اتے ٹر کے لکھاریاں پنجابی ادب دی جھولی ون سونیاں پریم کہانیاں نال بھری۔ اوہ بہت گنی شاعر سی۔ پڑھنہار تے سُنیر نوں کہانی نال جوڑ کے رکھن دا ول اوہنوں آونداسی۔ گل نوں کتھے کھلارنا تے اکھ پکارے وچ کیہڑی گل نوں بیان کرنا، اوہنوں چنگی ریتیں ساریں۔ اوہنے پنجاب دی واہی وان رہتل نوں مکھ رکھ قصہ رچیا۔ بیان دی نفاست دا کمال ویکھن لئی صرف اک نقطے اتے گوہ کرے تاں اوہدی کلا کاری تے مہارت دا قائل ہونا پیندا اے کہ نو سو سٹھ بند دا قصہ پڑھن مگروں وی اوہدے مذہب بارے کوئی پکی گل نہیں کر سکدے۔ ایس توں ودھ بیان دی ڈونگھیاں کیہ ہوسکدی اے؟ اج تائیں ایہہ نتارا نہیں ہوسکیا کہ اوہ ہندو سی یا سکھ؟ گل پکی اے کہ اوہ مسلمان نہیں سی۔ دمودر نے ذاتی عقیدے یاں مذہب دے بیان نوں اپنی رچنا توں دور رکھ کے ایہہ سکھایا کہ اپنی گل یاں نظریہ دوجے نوں رنجایاں بناں وی بیانیا جا سکدا اے۔

”ہیر دمودر“ دی بہت وڈی گھنڈی دمودر دا اکھیں ڈٹھا، دا دعویٰ اے۔ اوس اپنی رچنا وچ کئی تھاواں تے قصے دے واقعیات نوں اکھیں ویکھن دا دعویٰ کیتا۔ کئی سو جھواناں ایس گل نوں سچ من لیا۔ اوہناں دے وچار موجب دمودر سچ مچ ہیر تے رانجھے دی عشق کہانی دیاں واپریاں دا گواہ اے۔ ایہناں وچ باوا گنگا سنگھ بیدی، باوا بدھ سنگھ، مولا بخش کشتہ، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے نال نال تیجا سنگھ، ڈاکٹر گوپال سنگھ تے سریندر سنگھ کوہلی ہوریں شامل نیں۔ دمودر دا ایہہ کتھن بھلیکھے بھریا اے۔ دمودر کیہڑے کیہڑے موقعے تے قصے وچ اپنی موجودگی دسی اے تے پھیر ایس گل نوں پھولن لئی ایہناں اتے وچار کر دے نیں۔ دمودر نے اپنے جھنگ رہن دی گواہی وچ چوچک تے کندی نوں ملن، اوٹھے ہٹی بناون تے مجھیں گائیں دا ذکر کیتا جو یں:

اکھیں ویکھ تماشا سارا، لکھ مجھیں لکھ گائیں (1)

دمودر جھنگ رہندیاں ہیر دے بالپنے توں جوانی دے پڑاواں نوں اک چشم دید گواہ وانگوں بیان کر دا اے۔ ہیر جوان ہو کے سوہنی ٹیار بن گئی تاں اوہدی سوہنی چال دمودر نوں قصہ رچن کارن پریریت کیتا:

ویکھ دمودر ہیر دی چالیں، قصہ آن بنائے (2)

دمودر رانجھے دے پنڈت تخت ہزارے کیویں اپڑیا۔ رانجھے دے پیو دے چلانے پچھوں اوہدے بھرا اوہدے ویری ہو گئے۔ پاندھیاں راہیں دمودر ایس گل دا جانو ہو یا تے اوس نوں ویکھن تے اوہدی مدد کرن تخت ہزارے جا بچیا:

جُلیا چھوڑ جھنگ سیالاں، اُبھی طرف سدھایا

کر منزل تہی دمور، تاں چل ہزارے آیا
ونج ڈٹھوسے تخت ہزارہ، جتھے رانجھا جایا

آکھ دمور ویکھ دھیدونوں، اسماں دل پھہایا (3)

تخت ہزارے جا کے گل اکھیں ڈٹھا، توں اگے ودھی تے دمور قصے وچ اپنے آپ نوں پا تر دے طور تے وارد کر
کے رانجھے دی مدد کیتی۔ رانجھے دے اوکھے ویلے اوہنوں ملیا تے انگل نال لا کے او تھوں کڈھ لیا وندا۔ انج اوس رانجھے دی جان
بچائی:

انگل جوڑی نال دھیدو دے، اسیں لگے پھرانہ (4)

جدوں ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ ہوون لگا، جتج آئی تاں دمور ویاہ دیاں تیاریاں دے نال نال جتج دی چڑھتلی،
پکواناں تے رسماں ریتاں دا وی گواہ اے، جویں آکھدا اے:

پکواناں دے ڈھیر دسیندے، جانے پر بہت سائے
ستے پاہی حاضر لوکا، کیہ کوئی آکھ سناے
ہر جانجی سر پاؤ سنہری، چھٹے سیت سہائے
آکھ دمور میں اکھیں ڈٹھا، جو ویکھے سوای سلاہے (5)

رانجھا ہیر نوں اُدھال کے لے گیا، مگروں کھیڑیاں دی واہر چڑھ پئی۔ ہیر تے رانجھے نے ناہڑاں کول لُہ لیتی۔
جدوں کھیڑے اوہناں دا پچھا کر دے ناہڑاں کول اپڑے تاں دوہاں دھراں دی تو تکار ہو گئی۔ ایس کھڑبا کھڑبی وچ دمور نے
پنجاب دے مہمان نواز تے آنکھی سبھا دی بہت سوہنی مورت دکھائی کہ ہیر تے رانجھا جیہناں دی ناہڑاں نال کوئی جان پچھان
ہی نہیں سی، صرف اوہناں نوں حامی بھرن کر کے ناہڑ کھیڑیاں دی واہر نال اگے سر ڈاہ کے اپنے بندے مروا لیتے پر ہیر تے
رانجھے نوں اوہناں دے حوالے نہ کیتا۔ کھیڑیاں ولوں لڑائی دے ڈراوے دے جواب وچ ناہڑاں دا جواب نالے پنجاب
دے آنکھی سبھا دا سواد کجھ انج اے:

تچھے پئے نہ گئے دپن، ایہہ آئے راٹھ اساہیں (6)

ناہڑاں دے ایس کورے تے کھروے جواب توں بعد دوہاں دھراں وچکار خونی لڑائی شروع ہو گئی جس وچ
کھیڑیاں دے 14 تے ناہڑاں دے اٹھ جی جانو گئے۔ کھیڑیاں تے ناہڑاں دی لڑائی سمے دمور نے لگ کے جنگ دیکھی:

ناؤں دمودر میں چھپ کھلوتا، جتھے دو بٹے تے اک کا ہی (7)

رجوعے والے سید اوتھوں لنگھدیاں آ کے ایہہ لڑائی بند کروائی۔ گل استھے مکی کہ معاملہ کوٹ قبولے عدالت وچ جا کے نیڑیا جاوے۔ پھیر دمودر پنجاب دے جمان تے کھلھ دے سبھا دی جھا کی وکھائی جیہناں کھیڑیاں نال لڑدیاں ناہڑاں دے اٹھ بندے اجائیں ہوئے، سیداں وچ آون تے صلح ہو جاوے توں بعد ساری گل دلوں و سار کے کھیڑیاں نوں پروہنے بنا کے گھر لے آئے تے اوہناں دی سیوا کیتی۔ اگلے دن جدوں کوٹ قبولے عدالت لگی تاں دمودر آپ ہیر تے رانجھے نوں پکڑ بہایا:

گھیرے ہوئے دوہیں بندوئے، اگوں میں پکڑ بہائے (8)

مگروں قاضی ہیر نوں کھیڑیاں دے حوالے کیتا تاں دمودر اوتھ وی موجود سی۔ رانجھے دے پلو تے نال شہر نوں اک لگی تاں لوکاں دی حال دہائی دا وی گواہ اے مگروں ہیر تے رانجھے نوں دلی طرف جان دیاں اکھیں ویکھیا تے پھیر تن کوہ اگے وی اپنے آپ نوں اوہناں دے نال دسیا اے۔

جے کوہ ترے گئے اگیرے، تاں اساں بھی نالے آہے (9)

دمودر اینا وی بہلا سی، جو ہر ویلے ہیر تے رانجھے دی پیڑ پندار ہندا سی؟ اوہنوں ایس توں اڈ کوئی کم نہیں سی؟ قصیاں وچ شاعر دے آپ گواہ بن دی گل صرف دمودر ای نہیں کیتی، سگوں ایہہ قصے وچ رس پیدا کرن تے سنئیراں نوں قصے نال جوڑی رکھن لئی بہت سارے شاعراں دا ڈھنگ اے۔ پھیر خبرے کیوں ایہناں سو جھواناں نوں ایہہ بھلیکھا پیا۔ جویں ’مرزا صاحبان‘ وچ مرزا پیلو نال گل بات کر دیاں لکھدا اے۔

مرزا چکھے پیلو شاعر توں، دسیں شگن وچار (10)

انجے ای اک ہور تھاں فارسی وچ ’’افسانہ دلپذیر‘‘ دے سرناویں پٹھ ہیر رانجھے دا قصہ لکھن والے شاعر سعید سعیدی نے رانجھے دے پیو موجدو نوں ویکھن دی گل کیتی اے:

دیدم پدرش مقدم دہر
مشہور جہاں معلم دہر
نامش ’موجو‘ میان مردم
منظور قبیلہ جان مردم
اصل و نسبش بہ بیں ہزارہ

کردم من خسته آشکاره (11)

خیر اللہ فدائے فارسی مثنوی ”قصہ میرزاوصاحبہ“ وچ صاحبان تے مرزا دواہاں نال ملاقات دی گل کیتی اے۔ ادبی کچھوں کھوج کیتیاں ایہہ گل نتری پئی اے کہ کئی قصہ کاراں اپنے قصیاں وچ چٹیک تے نو یکتا پیدا کرن لئی دمودر وانگ ”اکھیں ڈٹھا“ دا ڈھونگ رچایا تاں جے ایس دی بہہ جا بہہ جا ہون دے نال نال لوکاں اُچیچا ایہناں قصیاں، کوتاواں نوں پڑھے سُنے تے ہر پاسے ایہناں قصیاں دی چرچا ہووے۔ پیلو دا قصہ ”مرزاوصاحبان“ سعید سعیدی دا فارسی قصہ ”افسانہ دلپذیر“ خیر اللہ خدا دی فارسی مثنوی ”قصہ میرزاوصاحبان“ ایس دیاں مثالیں نیں۔ جے دمودر دی گل کیتی جاوے تے دمودر شاعر تے دمودر پاتر وکھو وکھ نیں۔ دمودر پاتر، دمودر شاعر دی گھڑت اے۔ اوس ایہہ پاتر کیوں گھڑیا، ایس بارے نجم حسین سید ہوراں دے وچار نیں:

”پہلے دمودر شاعر، دو جا دمودر شاعر کیوں گھڑیا۔ کیوں کہانی دے پڑ وچ اُتاریا۔ پنڈتاں پاندیاں نوں پچھو تے آکھسن سدھی گل ہے۔ سنہاراں نوں پک کر اون واسطے جو ایہہ کوئی من گھڑت کہانی نہیں اکھیں ڈٹھی ہے پر سنہاراں دے کچے نہیں ہوندے جو ایڈی کچی گل کرن والے نوں شاعر من لین تے اوہدا آکھیا سنی سانجھی آون۔ سنہاراں نوں شاعر دے آپ گواہ بن نال اوہدے پرچہ نویس ہوون دا نہیں، شاعر ہوون دا ای پک ہوندا اے۔ اوہدی گل دے اکھیں ڈٹھی ہوون دا نہیں من گھڑت ہوون دا ای پک ہوندا اے۔“ (12)

دمودر توں پہلاں پنجابی وچ قصہ ہیر بھارویں لکھتی روپ وچ نہیں سی، پر ایہہ لوکاں وچ مشہور ہو چکیا سی۔ ایس توں اڈا کبر سمے دے صوفی شاعر شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ہیر رانجھے دے بھرواں دا ذکر موجود اے۔ اکبر دے درباری شاعر گنگ بھٹ ہندی کہتاں وچ ہیر رانجھے دا قصہ لکھیا۔ دمودر اکھیں ڈٹھا، داوا دھا کر کے ایس وچ نواں رنگ بھرن دا چارہ کیتا۔ دمودر پنجاب دے واہی وان وسیب دے سبھا دا چنگی ریتیں جانوسی۔ اوہنوں پتہ سی کہ کسے وی واقعے وچ اپنی ہوند دا پک کر اون نال پڑھنہار یا سیر اتے گل دا اثر ودھ جاندا اے۔ عقلی دلیلاں نال تاں اوہدی ہر تھاں ہوند ثابت کرنا چنگا بھلا اوکھا کم اے۔ دمودر دے بیان وچوں ای کجھ گلاں نوں مکھ رکھ کے ایہہ آکھیا جاسکدا اے، جو اکھیں ڈٹھا، صرف دمودر دا تکیہ کلام سی۔ دمودر نے ہیر دے جن توں لے کے جوان ہوون تک دی گل کیتی تے پھیر رانجھے نوں جمایا، جو یں:

قصہ ایہہ سنپورن ہويا، ہن رانجھے تائیں جمائیں (13)

دمودر داس دمودر نے ایہ قصہ اپنی کلا کاری، فنکاری نال اُلیکيا، بھاویں اوس توں پہلاں ایہ قصہ پورے پنجاب وچ پرچلت سی۔ اوس نے لوکائی دی توجہ تے داد وصولی لئی بڑی سیانف نال ”اکھیں ڈٹھا“ دا جملہ ورت کے اپنی وکھری سیہان بنالئی۔ اوس ہیر تے رانجھے دے جمن توں مرن تیک دے واقعے بیان کرن لگیاں اوہناں نال نال اپنی ہوند دی گواہی آپ ای قصے وچ دتی۔ اوس ایہ قصہ اپنی اکھیں ڈٹھایاں نہیں، ایہہ وکھری تحقیق طلب سوچ اے پر دمودر ایس پکھوں سلاہن جوگ اے کہ اوس سب توں پہلاں پنجاب دی لازوال داستان ”ہیر رانجھا“ نوں نظمان دا جتن کیتا۔ تخت ہزارے دمودر صرف اک گواہ ای نہ رہیا سگوں اوس اُدی سانجھ وی پائی:

انگل جوڑی نال دھیدو دے، اسیں لگے پھرانہ
 گلیں سن سن لوکاں کولوں، اسیں تام نہ مول کھوانہ
 ان ڈٹھی بھوئیں سبھ کدائیں، آکھ کدے جُلاہے؟
 آکھ دمودر ایہہ دل ٹھہری، جول لمی طرف ونجائے (13)

”اکھیں ڈٹھا“ نوں سچ منیے تاں وچارن جوگ گل ایہہ ہے کہ دمودر کدھرے کوئی اشارہ نہیں دتا کہ ہیر دے جمن توں جوان ہون تائیں اوہ جھنگوں باہریاں تخت ہزارے گیا ہووے۔ اوس ہیر دی مڈھلی عمر دے پڑاء انج ترتیب نال بیان کیتے، جو کدھرے وی اکسار تانڈی وکھالی نہیں دیندی۔ انج بے ایہہ من لیا جائے کہ ہیر دے جوان ہون پکھوں رانجھا جمیا تاں انج دے ہاسوپنے وچار اوہناں ذہناں دیاں کاڈھاں نیں، جیہڑے داستانی ادب، ڈرامے تے ادب دے مڈھلے مزاج توں پریرے ہون۔ انج قصے دی صرف زمانی ترتیب ای گڑبڑ نہیں ہوندی سگوں سارا قصہ ای بے جوڑ ہو جاندا اے۔ دمودر دے آکھن موجب اوہ ہٹوانیا سی۔ اک ہٹوانیا اپنا کم کاج چھڈ کے قصے دا گواہ بن کتھے کتھے جاسکدا سی؟ اکوای ویلے اوہ دوہاں پنڈاں وچ کیویں ہوسکدا سی؟ جد کہ دوہاں پنڈاں وچ لگ بھگ سومیل دی وتھ اے تے اودوں آواجائی دے وسیلے وی اجو کے دور وانگوں نہیں سن۔ پرنسپل گوردت سنگھ پریہی ہوراں ایس بارے گوہ گوچری گل کیتی کہ:

”ایہہ پریم دی جھوک اوس دی اکھیں ڈٹھی نہیں۔ ہاں ایہہ ہوسکدا ہے کہ ایس پریم دی جھوک دی جد خوشبو پھیلن لگی تاں دمودر دے کوئی من نے ہلا راکھا دا ہووے اتے اوہ ہیر تے رانجھے دے وچرن والیاں تھاواں تے آپ گیا ہووے اتے اوہناں لوکاں نوں ملیا ہووے جیہناں نے ایہہ گھٹنا اکھیں ڈٹھی سی۔ اوہناں

توں پچھ پچھا کے کہانی دیاں تنداں جوڑیاں ہوں اتے قصہ لکھ دتا ہووے۔
ایس توں ودھ دمودر دے اکھیں ڈٹھا دی کوئی مہنتا نہیں۔“ (15)

پریمی ہوراں دی گل سٹ پاؤن والی نہیں۔ ہوسکدا اے کہ دمودر نے سچ مچ کسے سیانے بندے کولوں جیہڑا ہیر دا سمکالی ہووے، ایہہ کہانی سنی ہووے، کیوں جے اجیہی کہانی جدوں واپردی اے تاں اوہدی یاد بڑا چر لوکائی دے ذہناں وچ وی رہندی اے۔ ایس سانگے اتم سنگھ بھاٹیا ہوراں اک ہور گل ول دھیان دیوایا اے:

”سچ تاں ایہہ ہے کہ دمودر توں پہلاں ہیر رانجھے دی کہانی لوکاں وچ پرچلت ہو چکی سی۔ اوہناں دی کتھا وچ کراماتی شکلتیاں، پنچ پیر اتے الوکار گلاں شامل ہو چکیاں سن۔ سمکالین کہانی وچ کدی وی کراماتاں نہیں ہوندیاں۔ ایہہ ضرور ٹھیک ہے کہ دمودر دے کسے وڈے سمکالی نے ایہہ کہانی اکھیں ڈٹھی ہووے گی اتے دمودر نے اوس کولوں ایہہ کہانی سنی ہووے گی۔ دمودر نے ایہہ ضرور سوچیا ہووے گا کہ پر بھاؤ دی اکامتا تے تیر تاں ودھاؤن لئی ایس وچ اکھیں ڈٹھا“
تکلیہ کالم شواوشٹ کردتا جاوے۔“ (16)

نتیجہ ایہہ کہ دمودر نے اکھیں ڈٹھا داوا دھانہ تاں جان بھجھ کے کسے بد نیتی پاروں کیتا سی تے نہ ای بھولے بھا، سگوں ایہہ اوہدا سچیت آہری۔ اوس قصے نوں نواں کرن، سنئیراں تے کتھی وچکار جڑت نوں پکیری کرن تے اوہناں نوں اکو وسیب دے انگ ثابت کرن لئی بہت سوچ سمجھ کے ایہہ آہر کیتا، کیوں جے قصے وچ جیویں واقعے تے پاتر پنا کسے اگیتی جان پچھان دے سنئیراں دے سامنے آوندے نیں، اوہ اپنی تھان ایس گل دا ثبوت اے کہ ہیر کاری دی بھرویں ریت موجود سی تے ایہہ قصہ پہلاں ای لوکائی وچ نامنا کھٹی بیٹھا سی۔ انج ساڈی جاچے ایس اکھیں ڈٹھا دی تکلیہ کلام یاں دمودر پاتر توں ودھ کوئی حیثیت نہیں۔

حوالے

- 1- دمودر، ہیر دمودر، مرتب- محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986، ص 35
- 2- اوہی، ص 36
- 3- اوہی، ص 73

- 4 اوہی، ص 74
- 5 اوہی، ص 151
- 6 اوہی، ص 253
- 7 اوہی، ص 254
- 8 اوہی، ص 261
- 9 اوہی، ص 277
- 10 پیلو، مرزا صاحبان، (مرتب) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1962ء، ص 17
- 11 محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی قصے فارسی زبان میں، جلد اول، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1967ء، ص 83
- 12 نجم حسین سید، اکتھ کہانی، لاہور: ادم پبلشرز، 1990ء، ص 4
- 13 دمدر، ص 63
- 14 دمدر، ص 74
- 15 گوردت سنگھ پریمی، دمدر رچنا وولی، پٹیا لہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1974ء، ص 13
- 16 اتم سنگھ بھاٹیا، ڈاکٹر، قصہ کاؤتے ہیر دمدر، پوتر پرمانک پرکاشن، 1982ء، ص 76